

Jerzy RUNGE

Prof. dr hab., Katedra Geografii Ekonomicznej, Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec
jerzy.runge@us.edu.pl

GEOGRAFICZNY WYMIAR MODERNIZACJI SPOŁECZNEJ REGIONALNYCH SYSTEMÓW OSADNICZYCH (ZARYS PROBLEMU)

Abstrakt: Celem opracowania jest identyfikacja podstawowych problemów badawczych procesu modernizacji regionalnych systemów osadniczych. Punktem wyjścia rozważań autora są pojęcia modernizacji i regionalnego systemu osadniczego. Zwrócono uwagę na fakt traktowania modernizacji jako procesu przechodzenia z historycznie wcześniejszych, prostszych form organizacji życia społeczno-gospodarczego obszaru do form bardziej nowocześniejszych. Procesy i struktury ludnościowe wykazują zasadniczo słabszą inercyjność w porównaniu z procesami gospodarczymi („uwięzienie” lokalizacyjne), co może powodować zmniejszenie się kohezji (spójności przemian gospodarczo-społecznych) poprzez ujawnianie odmiennych zachowań.

Słowa kluczowe: modernizacja, regionalny system osadniczy, województwo śląskie, urbanizacja, przestrzeń mieszkaniowa, rynek pracy.

GEOGRAPHICAL ASPECT OF SOCIAL MODERNIZATION OF REGIONAL SYSTEMS OF SETTLEMENTS

Abstract: The goal of the study is to identify the basic research problems related to the process of modernization of regional systems of settlement. The starting point of the author's studies are the concepts of modernization and a regional settlement system. Differentiation of the process of modernization occurs and develops with the increase of complexity of the settlement systems. These changes occur at different levels of spatial-structural complexity but not necessarily exactly at the same time and following the same direction. The more complex the settlement system is the more important role a multiplier effect plays on the one hand and the phenomenon of inertia does on the other hand.

Keywords: modernization, regional settlement system, Silesian voivodeship, urbanization, residential space, labour market.

1. WPROWADZENIE

Syntetyzowanie przemian ludnościowych w formie teorii i modeli stanowi przedmiot zainteresowań nie tylko socjologów. Już starożytna teza o konieczności zachowania optimum demograficznego, XVII-wieczna inicjacja prawidłowości w kształtowaniu się zjawisk demograficznych (Graunt), czy też XIX-wieczne prawa migracji E. Ravensteina są jednymi z wielu przykładowych uogólnień kształtowania się zjawisk ludnościowych bardziej w czasie, nieco w mniejszym zakresie w przestrzeni. Praktycznie dopiero prekursorskie badania J. Addams prowadzone pod koniec XIX w. w Chicago nad różnicowaniami przestrzennymi zjawisk społecznych w mieście przyczyniały się do istotnego wzmocnienia aspektu przestrzennego w socjologii. W dużej mierze wynikało to z możliwości pozyskania odpowiednich danych z szybko rozwijających się krajowych instytucji statystycznych. Stąd wynikał sukces tzw. szkoły chicagowskiej i jej modeli struktury społeczno-przestrzennej miasta (m.in. Burgess, Hoyt,

Harris, Ullman) – J. Czekał (2007). Dały one początek kolejnym nurtom badawczym w socjologii miast – szkole kulturalistycznej, neoekologicznej, konwencjonalnej, makrostrukturalnej, czy też humanistycznej (Szczepański, Nurek 1997). Z kolei na płaszczyźnie ponadlokalnej (globalnej) zmiany społeczne postrzegane są zasadniczo w obrębie czterech grup koncepcji, odwołujących się do: a) teorii modernizacji, b) teorii rozwoju zależnego, c) teorii rozwoju endogenego, oraz d) teorii systemu światowego I. Wallersteina. Na gruncie geograficznym w wyjaśnianiu przemian ludnościowych odwołujemy się współcześnie najczęściej do modelu urbanizacji.

O ile przestrzeń pojedynczego miasta, regionu miejskiego czy aglomeracji wielkomiejskiej na ogół w czytelny sposób odzwierciedla tendencje przemian ludnościowych w myśl relacji centrum–peryferie, o tyle w policentrycznych układach osadniczych typu konurbacji przemiany ludnościowe mają formę bardziej zło-

zoną. Na przestrzennoosadniczy wymiar owych odmienności zwrócono uwagę m.in. w publikacjach J. Runge i F. Kłosowskiego (2011), J. Runge i in. (2014) lub R. Krzysztofika (2014). Niezmiernie ważny jest też społeczno-przestrzenny kontekst teoretyzacji zmian ludnościowych złożonych układów osadniczych. Temu właśnie problemowi poświęcony jest niniejszy artykuł. Celem autora tego opracowania jest identyfikacja zasadniczych problemów badawczych procesu modernizacji regionalnych systemów osadniczych. Punktem wyjścia są pojęcia modernizacji oraz regionalnego systemu społecznego, a następnie wskazanie złożoności modernizacji społecznej aglomeracji policentrycznej jako reprezentanta regionalnego systemu osadniczego. Największym terytorialnie przykładem takiego systemu jest obszar województwa śląskiego.

2. PROBLEMY TERMINOLOGICZNE

Elementem wprowadzającym do podjętych rozważań są kwestie terminologiczne, a zwłaszcza pojęcia modernizacji społecznej oraz regionalnego systemu osadniczego.

Koncepcja modernizacji. Jak zauważa W. Knöbl (2006), źródła teorii modernizacji należy szukać w zimnowojennym czasie końca lat 40. XX w., kiedy prezydent USA H. Truman w jednym ze swoich przemówień politycznych przedstawił ideę niwelowania różnic w poziomie rozwoju w różnych regionach świata poprzez transfer technologii i wiedzy z obszarów wysoko rozwiniętych do tych, które wykazują słabsze efekty przemian. Aby ograniczyć kontekst polityczny proponowanych zmian, przedstawiciele wczesnego modernizmu argumentowali, że wzrost gospodarczy wcześniej czy później odmieni społeczeństwo nieuprzedmiotowione, przynosząc mu podobne wzorce przeobrażeń społeczno-gospodarczych jak w ukształtowanych już historycznie wcześniej społeczeństwach Zachodu. Zainteresowanie ideą modernizacji odradza się co jakiś czas, zwłaszcza w okresach wzrostu ekonomicznego, czy też zmian polityczno-gospodarczych w różnych częściach świata, zaś sprzyjają jej dwa towarzyszące zjawiska – urbanizacji i globalizacji. Pierwsze (urbanizacja) odzwierciedla proces przechodzenia z fazy koncentracji zaludnienia i form osadniczych z centrum układu przez strefę otaczającą w stronę obszarów zewnętrznych, zaś drugie (globalizacja) ilustruje kształtowanie się różnego typu relacji społeczno-gospodar-

czych niezależnie od dystansu fizycznego (Jasińska-Kania i in. 2006, s. 745–746). Jak stwierdza M. Piłat-Borcuch (2010, s. 230–231) kluczowymi kategoriami pojęciowymi w koncepcji modernizacji są: różnica, zmiana i rozwój. W pierwszym przypadku mamy na myśli zarejestrowane odmienności kształtowania się procesów i struktur w przyjętych przedziałach czasu. W drugim przypadku jest to proces przekształceń strukturalnych. W trzecim przypadku – ciąg ukierunkowanych przemian, przebiegających od struktur mniej złożonych do bardziej złożonych, tzn. takich, których wewnętrzne procesy oraz powiązania z otoczeniem przebiegają wedle praw, jakie na niższych poziomach strukturalnych nie działały (1987, *Filozofia a nauka...*, ss. 613).

Jednocześnie – jak zauważa cytowana już wcześniej M. Piłat-Borcuch (2010, s. 231–232) – rozumienie modernizacji może być wariantowe:

- 1) po pierwsze jest to unowocześnianie (udoskonalanie), wprowadzanie innowacji technicznych i technologicznych;
- 2) po drugie są to wszelkie zmiany prowadzące do nowocześniejszych form organizacji danego społeczeństwa, jego gospodarki, systemu władzy, polityki, kultury itp.;
- 3) po trzecie modernizację utożsamiamy z marksistowską teorią rozwoju;
- 4) po czwarte jest to ciąg zmian kierunkowych i ewolucyjnych społeczeństwa prowadzących do jego przeobrażenia w społeczeństwo nowoczesne.

Pomimo faktu, że ogólne założenia teorii modernizacji społecznej możemy sformułować w postaci następujących założeń (Jelonek, Tyszcza 2001):

- rozwój społeczeństw ma charakter liniowy;
- przyczyną przeobrażeń jest rewolucja przemysłowa oraz jej wieloaspektowe konsekwencje;
- postęp jest nieuchronny, ale jego dynamika bywa zmienna;

to wyodrębnia się dziewięć głównych stanowisk w kwestii zachodzących zmian społecznych. Chronologicznie są to:

- 1) ujęcie ewolucjonistyczne (Spencer, Tylor, Morgan) – głoszące podobieństwo zmian społecznych do ewolucji K. Darwina;
- 2) ujęcie dychotomiczne (Saint-Simon, Maine, Durkheim) – zajmujące się porównywaniem społeczeństwa feudalnego ze społeczeństwem industrialnym, zwłaszcza w zakresie trwałości, jak i formowania nowych więzi społecznych;

- 3) ujęcie sekwencji stadiów modernizacyjnych (Rostow) – identyfikacja i charakterystyka etapów modernizacji;
- 4) koncepcja trzech fal (Toffler) – kolejne fazy zmian modernizacyjnych poprzedzane są kryzysami politycznymi, ekonomicznymi, społecznymi;
- 5) ujęcie tercjarne (Fourastie, Bell) – ilustracja zmian modernizacyjnych poprzez analizę rozwoju liczby pracujących w trzech sektorach gospodarki (I – rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo, II – przemysł, budownictwo, III – usługi);
- 6) ujęcie modernizacji w postaci megatrendów (Naisbitt); zmianami w dominującym stopniu rzutującymi na społeczeństwa są: rozwój gospodarki informacyjnej, procesy globalizacji, odrodzenie lokalności, nowe tendencje w urbanizacji;
- 7) teoria konwergencji (Burnham) – założenie możliwości realizacji różnych dróg prowadzących do ukształtowania się społeczeństwa nowoczesnego;
- 8) koncepcja systemu przemysłowego (Galbraith) – zmiany społeczne są konsekwencją stosowanych technologii i organizacji produkcji; zasadniczo w społeczeństwie obecne są trzy korporacje: akcjonariuszy, pracowników najemnych oraz nadzoru;
- 9) ujęcie strukturalnej dyferencjacji (Smelsev) – coraz bardziej złożone społeczeństwa generują coraz bardziej złożone struktury organizacyjne cechujące się inercją, brakiem skuteczności działania.

Jak zauważa M. Okólski (2000), w zakresie przedmiotowym proces modernizacji obejmuje cztery sfery: a) techniczno-ekonomiczną, społeczno-kulturową, polityczną oraz osobowościową, co w konsekwencji prowadzi do: nasilenia urbanizacji, ruchliwości społecznej i przestrzennej, dominacji małej rodziny, przekształcania struktury zawodowej, wzrostu roli oświaty (kształcenie politechniczne), czy też demokratyzacji instytucji państwowych. Zdaniem A. Zborowskiego (2005, s. 85): „w kontekście przywołanych charakterystyk przemian modernizacyjnych warto zwrócić uwagę na dwie z nich, które są przedmiotem zainteresowania zwłaszcza geografów, a mianowicie – na przemiany urbanizacyjne, w tym wzrost roli w latach 90. procesów suburbanizacji oraz na przemiany modelu rodziny. Te ostatnie łączą się z procesem przejścia demo-

graficznego, które dopełniło się w Europie Środkowej dopiero w ostatniej dekadzie XX w. (Okólski 2000)”.

Zasygnalizowane jedynie tutaj kwestie należy widzieć jednak znacznie szerzej, uwzględniając równocześnie mankamenty koncepcji modernizacji. Niezależnie od historycznej wieloaspektowości dziewięciu stanowisk w kwestii przemian modernizacyjnych ich konsekwencje mają – obok inicjującego wymiaru gospodarczego – także wymiar społeczny i przestrzenny. Przesłanką zmian są innowacje technologiczne w gospodarce prowadzące do zmian społecznych. Wiele koncepcji teoretycznych, do których odwołują się geografowie, ma charakter modernizacyjny. W wymiarze gospodarczym są to przykładowo: teoria cykli gospodarczych N.D. Kondratiewa, teoria trzech sektorów gospodarki, teoria rozwoju morfologicznego miasta (Malisz), teoria urbanizacji drogą uprzemysłowienia (Törnquist), teoria rozwoju regionalnego (Friedmann), teoria dynamicznej organizacji przestrzeni ekonomicznej (Domański), teoria regionu stykowego (Rykiel), czy też systemowa koncepcja regionu (Chojnicki), zaś w wymiarze społecznym są to chociażby: teoria transformacji demograficznej, teoria II przejścia demograficznego, teoria ruchliwości przestrzennej (Zelinsky), czy też teoria urbanizacji (Klaassen, Paelinck).

O ile w założeniach koncepcji modernizacji zmiany mają charakter wielkoskalowy, odnosząc się przede wszystkim do państw, regionów świata, o tyle procesy modernizacyjne na poziomie lokalnym i regionalnym rozpatrywano bardziej jako analizę skutków zmian globalnych. Jednak zasadniczymi słabościami koncepcji modernizacji są:

- 1) po pierwsze – przyjmowanie liniowego, jednorodnego w przestrzeni przebiegu przemian z uwypukleniem globalnych zmian gospodarczych jako kreatora społeczeństwa nowoczesnego. Współczesna wysoka pozycja sektora usług ma także istotne znaczenie w procesie modernizacji społeczeństwa (usługi informacyjne). Tym samym zmiany innowacyjne to nie od dziś sekwencja zmian o stałej historycznej genezie (rewolucja przemysłowa), ale różnym natężeniu, zmiennej skali oddziaływania i różnych konsekwencjach społecznych;
- 2) po drugie – koncepcja modernizacji zakłada model przejścia z jednego stanu rzeczywistości gospodarczo-społecznej w drugi. Czy osiągnięcie etapu społeczeństwa nowoczesnego oznacza stabilizację, kres dalszych zmian? W systemowej koncepcji regionu Z. Chojnickiego (1996) autor

zakłada cztery etapy zmian – krystalizację materialną regionu, kształtowanie świadomości regionalnej, instytucjonalizację regionu oraz stabilizację regionu. Świadczyłyby to, że modernizacja jest tak naprawdę procesem, który ma swój kres, zaś późniejsze zmiany należałyby traktować jako przejaw innego procesu;

- 3) po trzecie – w rzeczywistości proces modernizacji co do genezy, natężenia i konsekwencji jest zmienny w czasie i w przestrzeni w formie nakładania się na dotychczasowe zróżnicowania gospodarcze i społeczno-przestrzenne wieloaspektowych przejawów zmian modernizacyjnych. W rezultacie na stary obraz zróżnicowań struktur społecznych nakładają się nowe cechy postmodernizacyjne. Przypomina to niezbyt dokładne zamalowywanie starego obrazu nową treścią, spod której tu i ówdzie widoczny jest dotychczasowy podkład;
- 4) po czwarte – unowocześnienie społeczeństwa powinno się m.in. ujawnić we wzroście aktywności społecznej mieszkańców. Wynika to z samej istoty procesu modernizacji, bowiem rozwój gospodarczy kreuje wzrost liczby kontaktów społecznych w miejscach zamieszkania, pracy itp. Tym samym wraz z modernizacją powinno wzrastać znaczenie kapitału społecznego i jego aktywizacja na poziomie lokalnym i regionalnym. Właśnie w koncepcji systemowej regionu Z. Chojnickiego (1996) krystalizacja materialna regionu poprzedza kształtowanie się tożsamości mieszkańców. Zasygnalizowane krótko tylko kwestie problemowe są niezbędne w dalszej części rozważań.

Regionalny system osadniczy. Na wstępie konieczne jest przypomnienie pojęcia systemu osadniczego. Według W. Maika (2000, s. 281) system osadniczy oznacza pewną funkcjonalną całość, zbiór współzależnych i współdziałających jednostek osadniczych (miast). Jest on dynamiczny, o zróżnicowanej strukturze i funkcjach oraz o określonych relacjach między nim a otoczeniem. Autor wyodrębnił – za G. Litowskim (1976) – trzy kategorie powiązań między miastami: połączenia, powiązania i więzi. Połączenia to względnie trwałe, zlokalizowane przestrzennie elementy infrastruktury technicznej, społecznej oraz osadniczej wypełniające w sposób ciągły przestrzeń między ośrodkami. Powiązania to ruch różnego rodzaju elementów między określonymi punktami w przestrzeni (powiązania ekonomiczne, administracyjne, społeczne, kulturalne itp.).

Z kolei więzi mają charakter interpersonalny, są formą organizacji życia społecznego mieszkańców. Więzi ujawniają się między: a) osobami lub grupami społecznymi, b) między ludźmi i instytucjami, c) między instytucjami. W odróżnieniu od połączeń i powiązań, więzi to związki tkwiące w świadomości zbiorowości ludzkiej.

Taka identyfikacja związków w obrębie systemu osadniczego prowadzi do równie kluczowej kwestii identyfikacji elementów systemu osadniczego. Zgodnie bowiem z ogólną definicją systemu składa się on z określonej grupy elementów, relacji wewnątrzsystemowych i relacji zewnętrznych, wykraczających poza granice systemu (Chojnicki, Czyż 1978). Jeśli przyjąć za R.A. Murdie'em (1969), że składowymi systemu miejskiego są: warstwa fizyczna (morfologia), struktura ekonomiczna oraz struktura społeczna, to takie rozróżnienie koreluje ze wspomnianymi wcześniej kategoriami relacji między składowymi systemu osadniczego. Połączenia odzwierciedlają relacje między strukturami przestrzennymi ośrodków, powiązania są tożsame z relacjami rynku pracy, zaś więzi stanowią istotny składnik przestrzeni społecznej.

W zależności od liczby elementów wchodzących w skład systemu osadniczego możemy mieć do czynienia z systemem elementarnym (miejski bądź gminny system osadniczy), systemem lokalnym (obejmującym kilka jednostek osadniczych), systemem regionalnym (zwykle kilkadziesiąt jednostek) czy z krajowym systemem osadniczym.

O ile w lokalnych systemach osadniczych domyka się działalność człowieka w cyklu dziennym, o tyle w regionalnym systemie osadniczym w cyklu dłuższym niż dzienny, co zdaniem Z. Rykła (1985) obejmuje działalność usługową wyższego rzędu. Jednocześnie koncepcja regionalnego systemu osadniczego zakłada obecność ośrodka wiodącego, pełniącego regionalne funkcje administracyjne (stolica województwa), zaś podstawowe znaczenie dla funkcjonowania regionalnego systemu osadniczego ma regionalny rynek pracy.

3. MODERNIZACJA SPOŁECZNA W REGIONALNYM SYSTEMIE OSADNICZYM WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO

Dotychczasowy stan badań geograficznoosadniczych obszaru województwa śląskiego wyraźnie wskazuje na jego odmienność w relacji do innych obszarów Polski

(m.in. Runge 2009, Runge, Krzysztofik, Spórna 2011). O ile jeszcze pod względem funkcjonalnym założenia Z. Rykła (1985), o dominacji aglomeracyjnego układu powiązań regionalnego rynku pracy wydawały się w latach 80. XX w. za możliwe do przyjęcia, o tyle morfologia układu osadniczego oraz kierunki zmian społeczno-gospodarczych po transformacji ustrojowej, wskazują na bardziej złożony obraz regionalnego systemu osadniczego. W jego skład wchodzi dwa wieloosrodkowe zespoły miejskie o cechach konurbacji (katowicka, rybnicka), dwie subregionalne aglomeracje miejskie (Bielska-Białej, Częstochowy) oraz pozostałe miejscowości. Zasadnicze znaczenie w procesie kształtowania regionalnego systemu osadniczego ma konurbacja katowicka, obejmująca zespół kilkunastu ośrodków wraz z otoczeniem, skupiająca około 2,5 mln mieszkańców (Spórna 2012).

Przejście społeczeństwa tradycyjnego w społeczeństwo nowoczesne w myśl koncepcji modernizacji ujawnia się w regionalnym systemie osadniczym poprzez zmiany zarówno określonych cech skalarnych, jak i wektorowych. W wymiarze ludnościowym są to przede wszystkim: a) zmiany liczby ludności, b) rozwój i strukturalizacja przestrzeni mieszkaniowej, głównie jako pochodna napływu migracyjnego, c) tendencje urbanizacyjne oraz d) formowanie się rynku pracy.

Zmiany zaludnienia. O ile początek modernizacji związany jest z rewolucją przemysłową XVIII w., o tyle później notowano następne zmiany technologiczne, które w myśl N.D. Kondratiewa (1925) miały formę pojawiających się kolejno cykli gospodarczych o coraz większym oddziaływaniu terytorialnym. Towarzystwo im zmiany społeczne prowadzące do modernizacji dotychczasowego feudalnego społeczeństwa (Długoborski 1967, Rajman 1977). W pierwszym cyklu (lata 1787–1841) wystąpiły migracje z obszarów wiejskich do miast (m.in. efekt zniesienia obciążeń pańszczyźnianych), co prowadziło do wzrostu zaludnienia szybko rozwijających się miast. Istotne było także rozpoczęcie transformacji demograficznej. Przyspieszenie to stało się widoczne zwłaszcza w rodzących się w Europie regionach wydobywania węgla kamiennego i hutnictwa żelaza. Druga faza modernizacyjna to lata 1842–1897, z rosnącą rolą kolei żelaznych, przemysłu przetwórczego, ale także pojawieniem się nowych form transportu zbiorowego (metro). Ówczesne zmiany demograficzne to nie tylko wzrost zaludnienia, ale formowanie nowych ośrodków intensywnych przemian, procesy metropolizacji, kształtowanie się zróżnicowań

społeczno-przestrzennych w miastach, czy też inicjacja procesu suburbanizacji. Po roku 1897 notowano z jednej strony dalszy postęp technologiczny, zaś z drugiej strony zakłócenie ciągłości kształtowania się struktur społecznych przez dwie wojny światowe i globalne procesy migracyjne (w tym zwłaszcza migracje z Europy do Ameryki Północnej).

O różnicach w kształtowaniu się zmian ludnościowych w układach konurbacyjnych w porównaniu z układami aglomeracyjnymi może świadczyć zestawienie zmian ludnościowych w trzech największych regionalnych systemach osadniczych usytuowanych w obrębie kraju morawsko-śląskiego (aglomeracja ostrawsko-karwińska) oraz województwa śląskiego (konurbacja katowicka, konurbacja rybnicka) – (Runge 2008). Analiza zmian ludnościowych dla lat 1865–2005 wskazuje, że pomimo podobnej genezy funkcjonalno-przestrzennej, procesy formowania się ośrodków miejskich przebiegały odmiennie (Runge 2008). W aglomeracyjnym zespole ostrawsko-karwińskim odnotowano proces stopniowego wzrostu znaczenia Ostrawy, przy praktycznie żadnej konkurencji ze strony innego ośrodka tego układu przestrzennego. Dopiero na początku XX w. koncentracja zaludnienia Ostrawy na tle całego zespołu miejskiego przekroczyła 30%, zaś w 1950 r. 40%.

W przypadku dwóch pozostałych systemów osadniczych (konurbacja katowicka, konurbacja rybnicka) sytuacja jest nie tylko inna, ale różna dla każdego z układów. Aż do końca XIX w. w późniejszej konurbacji katowickiej występowała wyrównana grupa liderów skupiających po 10–15% potencjału ludnościowego (Gliwice, Bytom, Zabrze, Chorzów, Katowice). Należy tu jednak pamiętać, że Katowice znalazły się w tej grupie na skutek dynamicznego rozwoju gospodarczego dopiero w XIX w. (prawa miejskie w 1865 r.). Pomimo objęcia w 1922 r. roli stolicy regionu do wybuchu drugiej wojny światowej koncentracja zaludnienia Katowic w regionie wynosiła jedynie 15,0%. Sięgający średniowiecza prymat ośrodków miejskich zachodniej części konurbacji w przemianach gospodarczo-społecznych zaczął maleć dopiero w XIX w. na rzecz centralnej części regionu. Towarzystwo temu zmiany w hierarchii jednostek administracyjnych (spadek znaczenia Tarnowskich Gór, Gliwic na rzecz Katowic). Paradoksalnie – pomimo starań władz – koncentracja zaludnienia Katowic na tle konurbacji nie tylko nie wzrosła w okresie powojennym, lecz generalnie maleje.

Z kolei konurbacja rybnicka wykazuje się dużą niestabilnością w kształtowaniu regionalnego zdywersyfikowania potencjału ludnościowego. Do pierwszej wojny światowej można mówić o układzie dualnym (istotna rola Rybnika oraz Żor). W okresie międzywojennym wiodącą rolę odgrywał Rybnik, zaś wraz z powojennym rozwojem ROW uformował się układ konurbacyjny (wzrost znaczenia także innych ośrodków miejskich). Ponad 35-procentowa koncentracja zaludnienia Rybnika zmniejsza się na rzecz Jastrzębia Zdroju, Wodzisławia Śląskiego, Knuruwa, Żor. Przewaga Rybnika nad Jastrzębiem w koncentracji zaludnienia nie przekracza 10 punktów procentowych, zaś zbliżone udziały pozostałych miast sprawiają, że mamy tu do czynienia z klasycznym przypadkiem policentrycznego i względnie stabilnego systemu osadniczego (Runge 2008).

Przestrzeń mieszkaniowa. Istotnym przejawem modernizacji społecznej są zmiany w budownictwie mieszkaniowym. Rosnące potrzeby nowej wówczas działalności gospodarczej, czyli przemysłu – zwłaszcza górnictwa węglowego i hutnictwa – spowodowały pojawienie się pierwszej zmiany jakościowej, tj. lokalizacji przyfabrycznych osiedli mieszkaniowych. Z uwagi na rozproszenie miejsc eksploatacji, a jednocześnie przesuwanie się pól wydobywczych wraz z ich późniejszą konsolidacją od drugiej połowy XVIII w. po pierwsze lata XX w., widać wyraźnie przesuwanie się z zachodu na wschód lokalizacji owych osiedli (Nalepa-Orłowska 1955). Jako nowa jakość przestrzeni urbanistycznej w stosunku do zabudowy preindustrialnej (m.in. zwarta zabudowa, jednorodność społeczna mieszkańców, tożsamość miejsca) przestrzeń osiedlowa była dla jej mieszkańców przestrzenią nowo kształtowaną i użytkowaną (Jałowiecki, Szczepański 2002). Rozwój budownictwa mieszkaniowego przełomu XIX i XX stulecia, domykanie się zabudowy centrów miast regionalnego systemu osadniczego to z kolei kształtowanie, użytkowanie i waloryzowanie przestrzeni miejskiej. Centralna (śródmiejska) przestrzeń stanowi dla wielu miejscowości nie tylko pochodną dotychczasowych historycznych przeobrażeń, ale także wypadkową zmian terytorialno-funkcjonalnych i zmian statusu administracyjnego jednostki osadniczej. Ostatnim etapem kształtowania się zabudowy mieszkaniowej są procesy suburbanizacji, odzwierciedlające kształtowanie się pełnego spektrum relacji człowiek–przestrzeń (przestrzeń poznawana, użytkowana, kształtowana, waloryzowana). Tym samym przestrzeń społeczna zło-

zonych systemów osadniczych odzwierciedla szeroki wachlarz różnicowania przestrzeni miast, zaś różne fragmenty owego systemu odznaczają się zmienną w czasie i w przestrzeni relacją między człowiekiem i składowymi owego systemu. Poznawanie wynika z ruchliwości przestrzennej; użytkowanie ze stopnia zasiedlenia przestrzennej; kształtowanie z kierunków i dynamiki zmian modernizacyjnych, zaś waloryzowanie z identyfikacji kulturowych dominant przestrzennych.

Generalizującą konsekwencją zmiennego w czasie i w przestrzeni kształtowania się terenów mieszkaniowych jest relacja między strukturą przestrzenną a strukturą społeczną miasta, o której w kontekście teoretycznym pisał M. Castells (1982). W samej tylko konurbacji katowickiej można wyodrębnić pięć charakterystycznych typów owych relacji (Runge, Runge 2015). Są to:

- 1) struktura społeczna formowana w monocentrycznym, względnie trwałym terytorialnie ośrodku miejskim (m.in. Gliwice);
- 2) struktura społeczna kształtowana w monocentrycznym, silnie zmieniającym się terytorialnie ośrodku miejskim. Przyczyną zmian obszaru miasta była najczęściej lokalizacja nowych inwestycji przemysłowych na terenach gminnych sąsiadujących z miastem (m.in. Dąbrowa Górnicza);
- 3) struktura społeczna formowana w policentrycznym ośrodku miejskim, tj. takim, który powstał w drodze połączenia w jedną całość miejscowości będących w różnych wcześniejszych okresach czasu miastami. Najbardziej spektakularnym przypadkiem w konurbacji katowickiej, a zarazem w całym województwie śląskim, jest Sosnowiec;
- 4) struktura społeczna formująca się w ośrodku z przesuwaną się przestrzenią centralną. Sytuacja ta jest najbardziej widoczna w Chorzowie, gdzie do momentu uzyskania praw miejskich przez Królewską Hutę w 1856 r. (dzisiejsza dzielnica śródmiejska), wiodącą rolę odgrywał Chorzów Stary. Z kolei w okresie międzywojennym, wraz z ostatecznym formowaniem się obecnego kształtu miasta, na terenie Chorzowa Batorego powstał załączek kolejnej niezrealizowanej przestrzeni centralnej. Tym samym na obszarze Chorzowa uwidacznia się historyczny, a sięgający XIII w., proces przesuwania się z północy na południe przestrzeni centralnej;

- 5) struktura społeczna kształtowana w ośrodku bez przestrzeni centralnej. Założeniem twórców Nowych Tychów była budowa osiedli mieszkaniowych z jedynie mikrocentrami handlowymi bez przestrzeni centralnej miasta, co było zgodne z ogólną ideą deglomeracji pierwszego planu regionalnego GOP z lat 1951–1953. Funkcje usługowe miały być realizowane w stolicy regionu, natomiast Tychy miały pełnić funkcję mieszkaniową.

Tym samym żadna z miejscowości tworzących nie tylko konurbację katowicką nie może być uznana w pełni za modelowy układ kształtowania się przestrzeni ekologiczno-społecznej w myśl modeli tzw. szkoły chicagowskiej. Najbliżej takiej sytuacji jest model mozaikowy C. HARRISA, E.L. ULLMANA (Ziółkowski 1960).

Procesy urbanizacji. Urbanizacja – wskazana przez A. ZBOROWSKIEGO (2005) jako istotny przejaw modernizacji społecznej – także wykazuje widoczne różnice na obszarze województwa śląskiego względem innych regionalnych systemów osadniczych. Jak dowodzą J. RUNGE i F. KŁOSOWSKI (2011), można dostrzec rysujące się odstępstwa w ich kształtowaniu w porównaniu z modelem L.H. KLAASSENA i J.H.S. PAELINCKA (1979). Najbardziej zbliżona do modelu koncentrycznego (urbanizacja, suburbanizacja, dezurbanizacja) jest aglomeracja Częstochowy, zaś wśród pozostałych układów osadniczych widoczne są mniejsze lub większe różnice. I tak, rozwój konurbacji katowickiej został „zaburzony” jej wypełnianiem zabudową od peryferii w kierunku centrum. Historycznie, najpierw pojawiły się miasta w otoczeniu (np. Będzin, Bytom, Gliwice, Mikołów, Tarnowskie Góry), zaś Katowice i sąsiednie ośrodki miejskie rozwijały się dopiero w drugiej połowie XIX stulecia, uzyskując generalnie prawa miejskie w XIX bądź XX w. Aktualnie największe miasto konurbacji katowickiej – Katowice, rolę centralnego ośrodka administracyjnego przejęło dopiero w okresie międzywojennym. Ponadto układy osadnicze zarówno konurbacji katowickiej, jak i aglomeracji Bielska-Białej formowały się w warunkach politycznego i administracyjnego podziału rozpatrywanego terytorium. Z kolei konurbacja rybnicka tak naprawdę dopiero po drugiej wojnie światowej odnotowała znaczące procesy urbanizacji (lokalizacja Rybnickiego Okręgu Węglowego).

Badania urbanizacji w konurbacji katowickiej pokazują, że jest to jedyny w Polsce regionalny system osadniczy wykazujący depopulację rdzenia oraz oto-

czenia. Zasadniczą przyczyną tego faktu jest wyczerpanie demograficznych możliwości suburbanizacji w latach 50./60. oraz 70. XX w. Z jednej strony realizacja koncepcji deglomeracji GOP w ramach pierwszego wojennego planu regionalnego zaowocowała budową Nowych Tychów i wielu osiedli blokowych w innych ośrodkach miejskich usytuowanych zwłaszcza w strefie otoczenia rdzenia konurbacji. Po 20 latach podobne realizacje budownictwa mieszkaniowego miały miejsce we wschodniej części konurbacji katowickiej (Dąbrowa Górnicza, Sosnowiec), w związku z budową Huty Katowice i w południowej części (budowa FSM w Tychach). Tym samym nastąpiło zarówno historyczne domknięcie procesu przesuwania się z zachodu na wschód biegunów rozwoju ludnościowego (XVIII w. – lata 70. XX w.), jak i kres ponad 200-letniej dominacji zewnętrznego zasilania regionalnego rynku pracy. Umownie rok 1981 kończy tendencje wzrostowe w zaludnieniu, a rozpoczyna proces depopulacji, który przybiera formę wyraźnie asymetryczną (silniejsze procesy kurczenia i starzenia w części zachodniej i centralnej).

Regionalny rynek pracy. O ile zmiany zaludnienia, kształtowanie przestrzeni mieszkaniowej i urbanizacja odnoszą się do elementów struktury regionalnego systemu osadniczego, o tyle rynek pracy odzwierciedla przede wszystkim relacje gospodarczo-społeczne między składowymi owego systemu osadniczego (m.in. RYKIEL 1985, RUNGE 1996, MAIK 2000). Proces kształtowania się rynku pracy badanego obszaru był przedmiotem licznych studiów (m.in. RUNGE 1991, 1996, SITEK i in. 2013), z których wynika istotna zmienność w czasie znaczenia różnych części obszaru województwa śląskiego dla kształtowania się zarówno regionalnego, jak i lokalnych rynków pracy. Przyjmując przykładowo koncepcję centrum–peryferie J. FRIEDMANN (1979) widoczna jest historyczna zmiana pozycji otoczenia konurbacji katowickiej względem rdzenia tego układu.

Do połowy XVIII w., tj. do początku industrializacji centralnej części późniejszej konurbacji katowickiej, dzisiejszy rdzeń owego układu osadniczego pełnił rolę peryferii, zaś otaczające ośrodki miejskie, takie jak Będzin, Bieruń, Bytom, Mikołów, Sławków czy też Tarnowskie Góry, pełniły funkcję centrum. Ich wcześniejsze lokalizacje, obecność górnictwa rud metali, czy też położenie na ważnym szlaku handlowym biegnącym z zachodu na wschód Europy, predysponowały je do roli znaczących rynków pracy tamtych czasów.

Wraz z XIX-wiecznym rozwojem górnictwa węglowego i hutnictwa żelaza centrum wypełniającego się układu osadniczego przejęło wiodącą rolę w kreowaniu rynku pracy. Tym samym dawni liderzy stracili na znaczeniu.

Tak funkcjonujący układ centrum–peryferie regionalnego rynku pracy uległ zmianie dopiero w latach 50. XX w. Idea deglomeracji GOP zawarta w pierwszym planie regionalnym dla tego województwa przyniosła ze sobą nie tylko rozwój funkcji mieszkaniowej obszarów otaczających rdzeń konurbacji, ale także stopniowe formowanie się ich rynków pracy. Tym samym możemy mówić o wzmocnieniu ośrodków subcentralnych. Z jednej strony stają się nimi niektóre dawne ośrodki otaczające rdzeń konurbacji (Mikołów, Pszczyzna, Tarnowskie Góry), zaś z drugiej strony miejscowości, których rola pierwotnie miała być zupełnie inna niż obecnie (Tychy).

Wraz z rozwojem subcentrów w strefie zewnętrznej konurbacji w kolejnych latach odnotowano przyspieszenie przemian wschodniej części rdzenia (Zagłębie Dąbrowskie), jak i rozwój kopalń węglowych konurbacji rybnickiej [...] Narastające problemy gospodarcze lat 80. XX w. i późniejsza transformacja gospodarcza uwypukliła zarówno obszary wzrostu, jak i stagnacji (Sobala-Gwosdz 2010). Przybrały one tym razem układ równoleżnikowy, przy czym aktywnej gospodarczo w ostatnich latach konurbacji katowickiej towarzyszyło ważne znaczenie rynku pracy subregionu bielskiego. Peryferią jest natomiast subregion częstochowski, gdzie praktycznie poza słabnącą pozycją rynku pracy Częstochowy brak wzmocniających ów rynek znaczących rynków lokalnych. Wiele z nich to podwójna peryferia – z jednej strony w odniesieniu do Częstochowy, zaś z drugiej do całego województwa poziomem starości mieszkańców.” (Sitek i in. 2013, s. 313).

Zastosowanie z kolei koncepcji terytorialnego systemu społecznego Z. Chojnickiego (1988) do identyfikacji struktury i analizy dynamiki rynku pracy tradycyjnego regionu społeczno-ekonomicznego, jakim był obszar województwa katowickiego (1975–1998), pozwolił na wskazanie wyraźnych różnicowań w zależności od przyjętego poziomu hierarchicznego rynku (lokalny, regionalny) – (Runge 1996). Na poziomie regionalnym uwidacznia się historyczny proces przesuwania się bieguna aktywności podażowo-popytowej rynku pracy z zachodu na wschód. Na poziomie lokalnych rynków pracy zauważalna jest z jednej strony wzrastająca rola Katowic w kreowaniu powiązań ryn-

ku pracy, zaś z drugiej strony segmentacja przestrzennorodzajowa. Wiele rynków lokalnych tworzy wyraźnie domknięte, względnie trwałe układy powiązań rynkowych (segmentacja przestrzenna). Można je podzielić na trzy grupy rynków (Runge 2012): a) dwuelementowe (Tarnowskie Góry – Bytom, Siemianowice Śl. – Katowice), b) hierarchiczne (Dąbrowa Górnicza – Będzin – Katowice; Sosnowiec – Czeladź – Katowice, Chrzanów – Trzebinia – Katowice, Chorzów – Świętochłowice – Takowice, Sosnowiec – Mysłowice – Katowice, Bytom – Piekary Śl. – Katowice, Gliwice – Zabrze – Knurów), c) oraz złożone (Łaziska Górne – Mikołów – Tychy – Katowice). Segmentacja rodzajowa lokalnych rynków pracy determinowana jest natomiast wyższymi lub niższymi udziałami kobiecego rynku pracy, stopniem monofunkcyjności branżowej czy rolą I bądź III sektora gospodarki.

Generalnie strukturę regionalnego rynku pracy omawianego województwa można rozpatrywać jako anizotropowo-nieizomorficzną, natomiast zmiany w niej zachodzące w wymiarze anizotropowo-falowym (Runge 1996). Anizotropowość to występowanie różnych własności danego elementu w odmiennych warunkach. Brak izomorfizmu natomiast to różnokształtność, różnopostaciowość struktury, co może być traktowane w kategoriach niejednorodności strukturalnej danego zjawiska (Kopaliński 1989, s. 35, 239). Jak zauważa J. Runge (1996, s. 169): „brak izotropii wynika zatem ze zróżnicowanych wielkościami, przestrzennie i strukturalnie relacji rynków poszczególnych poziomów hierarchicznych analizowanego obszaru. Dowodem w tym względzie jest [...] charakterystyka segmentacji lokalnych rynków pracy. Z kolei brak izomorfizmu struktury rynków lokalnych jest pochodną terytorialnych różnic w zainwestowaniu monostrukturalnym obszarze”. Falowość ujawnia się poprzez przesuwanie z zachodu na wschód kolejnych innowacji technologicznych, wzrostów zaludnienia poszczególnych miejscowości, kreowania przestrzeni mieszkaniowych czy aktywności gospodarczej.

4. PODSUMOWANIE

Wskazane składowe procesu modernizacji, czyli zmiany zaludnienia, kształtowanie się przestrzeni mieszkaniowej, procesu urbanizacji lub rynku pracy pozwala na sformułowanie kilku uogólnień:

1. Po pierwsze – pomimo podobnej genezy przemian gospodarczych, opierania się w dokonujących

przeobrażeniach na zewnętrznych innowacjach, zasobach kapitałowych i zasobach pracy, to modernizacja społeczna regionalnych systemów osadniczych jest różnicowana zarówno wewnątrz (w obrębie miejscowości wchodzących w ich skład), jak i zewnętrznie (pomiędzy miejscowościami). Dzieje się tak pomimo bezpośredniego sąsiedztwa miejscowości oraz licznych powiązań między nimi. Przyczyny owych różnic tkwią w zmienności czasoprzestrzennej procesów i struktur ludnościowych, które wykazują nakładanie się oddziaływań zarówno przestrzennych (koincydencja), hierarchicznych (skala lokalna, regionalna, ponadregionalna), jak i oddziaływań o różnej amplitudzie czasowej (procesy długookresowe, średniookresowe, krótkookresowe).

2. Po drugie – wraz ze zwiększaniem się stopnia złożoności systemu osadniczego wzrastają tendencje do różnicowania się zachowań jego składowych oraz powiązań, co generalnie wynika z ogólnej teorii systemów L. Bertalanffy'ego (1968). Ponadto procesy i struktury ludnościowe wykazują zasadniczo słabszą inercyjność w porównaniu z procesami gospodarczymi („uwięzienie” lokalizacyjne), co może powodować zmniejszenie się kohezji (spójności przemian gospodarczo-społecznych) poprzez ujawnianie odmiennych zachowań.

3. Po trzecie – o ile w okresie rozwoju regionalnych systemów osadniczych opartym na modelu modernistycznym gospodarka determinowała w miarę podobny charakter zmian na poziomie lokalnym, o tyle schyłek tego modelu i rozpoczęcie procesu transformacji ustrojowej ujawnił silne zróżnicowanie stopnia podatności na nową rzeczywistość gospodarczo-społeczną.

4. Po czwarte – wieloaspektowy proces „kurczenia się” miast stawia pod znakiem zapytania moc wyjaśniającą licznych modernistycznych koncepcji i modeli wyjaśniających współczesne procesy społeczno-gospodarcze. Uwypukleniu ulega także różnica między systemami *stricte* aglomeracyjnymi a systemami konurbacyjnymi. W tym ostatnim przypadku konieczny jest istotny wysiłek badawczy na rzecz konceptualizacji złożonych układów osadniczych tego typu.

BIBLIOGRAFIA

- Bertalanffy L.B., 1968, *General system theory. Foundations, development, applications*, Ed. George Braziller, New York.
- Castells M., 1982, *Kwestia miejska*, PWN, Warszawa.
- Chojnicki Z., Czyż T., 1978, *Analiza systemowa w geografii*, „Czasopismo Geograficzne”, 3, s. 265–286.
- Chojnicki Z., 1988, *Koncepcja terytorialnego systemu społecznego*, „Przegląd Geograficzny”, 4, s. 491–509.
- Chojnicki Z., 1996, *Region w ujęciu geograficzno-systemowym*, [w:] T. Czyż (red.), *Podstawy regionalizacji geograficznej*, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań, s. 7–44.
- Czekaj K., 2007, *Socjologia szkoły chicagowskiej i jej percepcja w Polsce*, Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa, Katowice.
- Długoborski W., 1967, *Kształtowanie się Zagłębia Górnośląskiego (próba analizy ekonomiczno-przestrzennej)*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 1–2, s. 109–127.
- Filozofia a nauka. Zarys encyklopedyczny*, 1987, oprac. zbiorowe, Ossolineum, Wrocław.
- Friedman M., 1979, *Contributions to economics and public policy*, Oxford University Press.
- Jałowiecki B., Szczepański M.S., 2002, *Rozwój lokalny i regionalny w perspektywie socjologicznej*, Śląskie Wydawnictwa Naukowe, WSZiNS, Tychy.
- Jasińska-Kania A., Nijakowski L.M., Szacki J., Ziółkowski M., 2006, *Współczesne teorie socjologiczne*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Jelonek A.W., Tysza K., 2001, *Koncepcje rozwoju społecznego*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Klaassen L.H., Paelinck J.H.S., 1979, *The future of large towns*, „Environment Planning”, A, 11.
- Knöbl W., 2006, *Teorie, które nie przemina: niekończąca się historia teorii modernizacji*, [w:] *Współczesne teorie socjologiczne*, A. Jasińska-Kania, L.M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski (red.), Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa, s. 734–746.
- Kondratiew N.D., 1925, *Bolszyje cikły koniunktury – cikły koniunktury*, t. 1, Moskwa.
- Kopaliński W., 1989, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Krzysztofik R., 2014, *Geneza aglomeracji miast na obszarze Polski*, Prace Naukowe UŚ, 3157, Wyd. UŚ, Katowice.
- Litowski G., 1976, *Integracja ekonomiczna i społeczna miast. Na przykładzie Bydgoszczy i Torunia*, SGPiS, Warszawa.
- Maik W., 2000, *Relacje między jednostkami osadniczymi*, [w:] *Osadnictwo. Wielka encyklopedia geografii świata*, XIX, S. Liszewski, W. Maik (red.), Wyd. Kurpisz, Poznań, s. 283–297.
- Murdie R.A., 1969, *Factorial ecology of metropolitan Toronto, 1951–1961: An essay on the social geography of the city*, University of Chicago, Department of Geography, Research Paper, 116, s. 52–58.
- Nalepa-Orłowska I., 1955, *Typy robotniczego osadnictwa górniczo-hutniczego na Górnym Śląsku*, [w:] *Górny Śląsk*, A. Wrzosek (red.), Wyd. Literackie, Kraków, s. 345–380.
- Okólski M., 2000, *Zmiany demograficzne w Polsce w latach 90.*, [w:] *Czy kryzys demograficzny w Polsce?*, Instytut Problemów Współczesnej Cywilizacji, Warszawa, s. 5–26.
- Piłat-Borcuch M., 2010, *Nowoczesne społeczeństwo w kontekście teorii modernizacji i teorii zależności*, „Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae” Kielce, 2, s. 229–236.
- Rajman J., 1977, *Rozwój Górnośląskiego Zespołu Miejskiego. Wybrane problemy osadnicze i społeczno-demograficzne*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny”, WSP Kraków, s. 5–21.
- Runge A., Runge J., 2015, *Modele przestrzeni społecznej złożonych układów osadniczych (wybrane aspekty teoretyczno-empiryczne)*, [w:] M. Soja, A. Zborowski (red.), *Miasto w badaniach geografów*, Wyd. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 207–226.

- Runge J., 1991, *Dojazdy do pracy w przestrzennej strukturze powiązań miast województwa katowickiego*, Prace Naukowe UŚ, 1198, Wyd. UŚ, Katowice.
- Runge J., 1996, *Struktura rynku pracy regionu tradycyjnego i jego otoczenia na przykładzie województwa katowickiego*, Prace Naukowe UŚ, 1592, Wyd. UŚ, Katowice.
- Runge J., 2008, *Population transformations in traditional economic regions of Central Europe. Structural approach*, „Bulletin of Geography. Socio-Economics Series”, UMK Toruń, 10, s. 63–74.
- Runge J., 2009, *Katowice region in the light of the selected conceptions of social-economic transformations*, „Bulletin of Geography. Socio-Economics Series”, UMK Toruń, 11, s. 31–48.
- Runge J., Kantor-Pietraga I., Krzysztofik R., Runge A., 2014, *Model urbanizacji złożonych układów osadniczych w świetle procesu kurczenia się miast – próba analizy krytycznej*, [w:] T. Stryjakiewicz (red.), *Kurczenie się miast w Europie Środkowo-Wschodniej*, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań, s. 115–125.
- Runge J., Kłosowski F., 2011, *Changes in population and economy in śląskie voivodship in the context of the suburbanization process*, „Bulletin of Geography. Socio-Economics Series”, UMK Toruń, 16, s. 89–206.
- Runge J., Krzysztofik R., Spórna T., 2011, *Cechy specyficzne umiastowienia województwa śląskiego na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] K. Marciniak, K. Sikora, D. Sokolowski (red.), *Koncepcje i procesy badawcze w geografii*, Wyższa Szkoła Gospodarki, Bydgoszcz, s. 251–264.
- Rykiel Z., 1985, *Zagadnienia regionalnych systemów osadniczych*, „Studia KPZK PAN”, 88, PWE, Warszawa.
- Sitek S., Runge J., Kłosowski F., Runge A., Petryszyn J., Pytel S., Spórna T., Kurpanik M., 2013, *Społeczno-gospodarcze i przestrzenne kierunki zmian regionalnych oraz lokalnych rynków pracy województwa śląskiego*, Wyd. UŚ, Sosnowiec.
- Spórna T., 2012, *Modele przemian urbanizacyjnych w województwie śląskim*, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec.
- Szczepański M.S., Nurek S., 1997, *Miasto i świat społeczny jego mieszkańców w perspektywie socjologicznej (szkic do syntezy)*, [w:] J. Kaczmarek (red.), *Współczesne przemiany struktur przestrzennych dużych miast*, IX „Konwersatorium Wiedzy o Mieście”, Uniwersytet Łódzki, Łódź, s. 29–39.
- Zborowski A., 2005, *Przemiany struktury społeczno-przestrzennej regionu miejskiego w okresie realnego socjalizmu i transformacji ustrojowej (na przykładzie Krakowa)*, Wyd. Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Ziółkowski J., 1960, *Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego*, Wyd. Śląsk, Katowice.

Artykuł wpłynął:
21 kwietnia 2016
Zaakceptowano do druku:
2 września 2016